

Kuča, Karel

Chlumeck nad Cidlinou Urbanistický vývoj městské aglomerace v 12.—16. století

Archaeologia historica. 1991, vol. 16, iss. [1], pp. 131-144

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/139933>

Access Date: 20. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Chlumec nad Cidlinou

Urbanistický vývoj městské aglomerace v 12.—16. století

KAREL KUČA

Genezi Chlumce nad Cidlinou se v minulosti věnovali A. Sedláček (SEDLÁČEK, A. 1908) a K. Khun (KHUN, K. 1932). Vývoj Chlumce shodně interpretovali jako plynulý vzestup jediné lokality, za jejíž určující prvky považovali raně středověký kostel staré trhové vsi a vodní tvrz, později hrad, při řece, v jehož sousedství vzniklo protáhlé náměstí, dnešní centrum města. Nově se dějinám Chlumce dostalo zpracování v nedávno vydané publikaci (FRANCEK, J.—HARTMAN, J. 1985), která byla zpracována u příležitosti 750. výročí nejstarší listinné zmínky o Chlumci, připadajícího na rok 1985. Tato práce představuje zatím vrchol dosavadního bádání na poli chlumecké historie, nicméně ani zde není věnována dostatečná pozornost nejstarším fázím urbanistického vývoje města, což v chlumeckém případě představuje poměrně dlouhé období 12.—16. století. Přitom však autoři tak jako již A. Sedláček naznačili nový rozměr celé problematiky (otázka Nového Chlumce), ale zřejmě pod vlivem dosavadního tradičního výkladu kontinuálního vývoje lokality dnešního města zůstali v půli cesty. Zde se pokusíme celou problematiku dořešit.

*

Nejprve několik slov k dnešní topografii města. Chlumec leží bezprostředně při řece Cidlině, která protéká rozsáhlou, dříve bažinatou nivou, jejíž okraje určují po obou stranách šterkopískové terasy, které na pravobřežní straně (tzn. na západě) vystupují nad její úroveň do relativní výšky až 45 m. Dominantním prvkem celého okolí je dnešní zámecký kopec poměrně pravidelného tvaru se Santiniho zámekem Karlova koruna z let 1721—1723 (254 m). Jihozápadně od něj se zvedá pásmo Holého vrchu, tzv. Františku (název z 19. století) (260 m), které v přibližně poledňovém směru příkře spadá krašovskou strání do nivy Cidliny. Mezi těmito dvěma terénními dominantami, které jsou závěrem kopcovitého pásma, táhnoucího se od Jičíněvsi a oddělujícího střední Polabí od východočeského, se zformoval úvoz, místy poměrně výrazný. Chlumecké levobřeží je mnohem méně členité, i zde je však přechod do nivy jasně vymezený. Niva Cidliny je v prostoru Chlumce široká jen 750—1000 m, což je nejméně na celém středním toku řeky. Okolí Chlumce proto představovalo nejvýhodnější místo přechodu řeky pro spojení mezi Poděbrady či Nymburkem a Hradcem Králové. Od Chlumce k jihu se totiž niva postupně rozšiřuje a pod velkým ohybem řeky za Pamětníkem z ní vybíhá bažinatý pás až k Labi. Ještě více se niva rozšiřuje severovýchodně od Chlumce a to díky soutoku s říčkou Bystřicí, která mezi Chlumcem a Kratonohy vytváří ještě širší nivu než vlastní Cidlina (ŠMELHAUS, V. 1964, 95—242).

Osídlení se v chlumeckém prostoru rozvinulo na styku s plochou nivou (Kladruby, Nové Město, Olešnice, Luková). Pouze Chlumec (a Lučice) se přiblížil až k řece a rozložil se (později) na obou jejích březích. Chlumecké náměstí dnes začíná přímo u mostu přes Cidlinu a táhne se ve značné délce 300 m při maximální šířce 80 m k západu, kde se rozšiřuje do trojúhelníkového tvaru. Zde do něj vnikají dvě souběžné hlavní ulice. Severojižní spojnice prakticky nejsou vyvinuty. Náměstí, v jehož západní části stojí

novostavba renesančního kostela sv. Voršily z let 1536—1543, je dominantním prvkem celého vnitřního historického jádra města, omezeného na východě Cidlinou, na jihu prostorem bývalého vodního hradu, a na zbývajících stranách průběhem někdejšího vodního valového opevnění, za nímž se vyvinula historická předměstí: na severu a západě Pražské, na jihozápadě Kolínské, a na východě, za řekou, Hradecké, zvané též Zámostí. Mezi náměstím a barokním zámkem Karlova koruna na kopci stojí na patě úbočí drobný, v podstatě gotický kostel N. Trojice, původně farní, později, od r. 1544, jen hřbitovní. Jeho základy jsou podle zjištění sond z r. 1975 románské. Intravilán města dnes zabírá značnou rozlohu severozápadně a západně od historického jádra, až ke Starochlumeckému rybníku a kolem zámeckého kopce, nicméně tato výstavba, jejíž rozvoj začal až na přelomu 19. a 20. století, již není v souvislosti s naší problematikou podstatná.

Jihovýchodně od města pak leží na nevýrazné, vůči nivě Bystřice však ostře ohraničené terénní vlně ves Nové Město s poměrně pravidelným ortogonálním půdorysem.

Celá cidlinsko-bystřická niva severně od Nového Města a severovýchodně od Chlumce byla před rokem 1492 zatopena obrovským Velkochlumeckým (též Novým) rybníkem, na který po roce 1521 navázaly další dva velké rybníky Písecký a Kosický. Ploché bažinaté rozvodí Cidliny a Labe jihozápadně od Pamětníka zaplavil v závěru 15. století největší rybník chlumecké rybníční soustavy, Rudý sud, napájený umělým náhonem, tzv. Čertovou strouhou, vykopanou z Velkochlumeckého rybníka od Nového Města a to po obou jeho stranách. Všechny tyto rybníky byly vysušeny v 18.—19. století (ŠMELHAUS, V. 1964, 95—242).

*

S blízkým okolím Chlumce se setkáváme již k r. 1110 v Kosmově kronice v souvislosti se střetem vojska českého knížete s polským vojskem Boleslava Křivoústého. Kosmas uvádí, že obě vojska se k sobě přiblížila u Lučic, ale pro nebezpečný bažinatý terén se žádné z nich neodvážilo přebrodit řeku a proto táhla po proudu dále. Ves Lučice, která je díky této zprávě vůbec nejstarší doloženou lokalitou v Pociidliní, leží 2 km jižně od Chlumce. O Chlumci se Kosmas bohužel nezmiňuje, což bývá vykládáno jako doklad jeho neexistence v této době.

Původ raně středověkého chlumeckého osídlení je nutno vzhledem k zjištěné existenci románského kostela položit na západní stranu řeky. Existence Chlumce je doložena až k roku 1235 v majetku Zdeslava z Chlumce z rodu Divišovců, pozdějších Šternberků (CDB III/1, č. 113 a dále 125, 129; IV/1 č. 8). Ve šternberském držení zůstal Chlumec až do roku 1393, kdy jej koupil Štěpán z Opočna, Listiny, v nichž se po celou tuto dobu s Chlumcem setkáváme, nám však o chlumecké situaci neřekají nic bližšího. Chlumecký majetek zde není vyjmenován. Stejně tak na základě pouhého predikátu nelze bezpečně prokázat existenci tvrze, a to zvláště u tak významného rodu, jakým byli Šternberkové, vystupující jako správní úředníci v knížecích službách. Ani stáří kostela, doloženého až v letech 1358 a 1367, jehož původní patrocínium je neznámé, nelze bez archeologického výzkumu přesněji stanovit.

Značně problematická je i místní tradice, která kladla prvotní počátek Chlumce přímo na vrchol dnešního zámeckého kopce, čímž vysvětlovala i původ názvu Chlumec (KHUN, K. I,11). Při hloubení základů pro zámek totiž zapsal chlumecký kantor Schloltz, že „když grunty pro něj kopali a na mnoho sáhů v zemi byli, tam tesaři třísky nacházeli . . .“ (KHUN, K. I,77). Vrchol zámeckého kopce doznal v souvislosti se stavbou zámku a zvláště přilehlých budov výrazné terénní úpravy, takže naděje na ověření této zprávy je téměř vyloučena. Je však možno připustit, že na vrcholku kopce, odkud lze přehlédnout celou chlumeckou krajinu, opravdu v časném středověku stála např. dřevěná strážní věž či jiná stavba.

Vznik vsi Chlumec nepochybně souvisel s topografickými podmínkami lokality jako výhodného přechodu přes nivu Cidliny v místě její nejmenší šířky. Vedla tudy nepochybně důležitá cesta, spojující Prahu a Poděbrady s Hradcem Králové. Nejpozději od 13. století tento přechod využívala hlavní větev Polské cesty v průběhu Praha—Nymburk—Králov Městec—Chlumec—Hradec Králové—Náchod—Kladsko (VÁVRA, I. 1972, 3n.).

Předgotická ves Chlumec byla v dosavadní literatuře hypoteticky umístována do bezprostřední blízkosti románského kostela, při němž se předpokládala tvrz, nehledala-li se až na vrcholu zámeckého kopce (FRANCEK, J.—HARTMAN, J. 1985, 23). Při pohledu na utváření terénu chlumeckého pravobřeží se však taková lokalizace osídlení nejeví jako příliš pravděpodobná. Hlavním komunikačním směrem v chlumeckém prostoru vždy byl a je dodnes směr západ—východ. Cesta od západu a jihozápadu (tzn. z Poděbrad, Žehuně a Žiželic, dříve asi z Libice) při vstupu do prostoru Chlumce (brodu) nemohla nevyužít úvoz mezi dnešním zámeckým kopcem a Františkem. Na této spojnici vznikla pak koncem 15. století i Pražská brána. Druhá cesta vedla pravděpodobně kolem severovýchodního úbočí zámeckého kopce a procházela přímo kolem kostela. Není vyloučeno, že původně směřovala do (Starého) Bydžova, který byl do konce 13. století hlavním centrem Pocidliní s dodnes zachovaným velkým pozdně románským kostelem (KUČA, K. 1988). Po přeložení Polské cesty přes Chlumec tato využívala při vstupu do prostoru chlumeckého přechodu přes řeku asi právě tuto spojnici (od Králova Městce) a snad teprve v 15. století byla svedena k Pražské bráně na jižní cestě.

Pravobřežní cidlinská terasa, která si od Olešnice až po Chlumec udržuje vcelku konstantní vzdálenost od Cidliny, do jejíž nivy spadá prudkým srázem, zcela nevhodným pro osídlení, náhle v prostoru dnešního historického jádra města vybíhá plochým jazykem téměř až k řece. Úroveň terénu je dnes v okolí náměstí dlouhým vývojem zvýšena, nicméně pozůstatky tohoto jazyku jsou stále dobře patrné na jihu v prostoru tzv. Podkatovny a na severu jihovýchodně od školy. Obě výše popsané cesty se spojily těsně před přechodem řeky. Dnešní most nepochybně stále zachovává prvotní (a nejvýhodnější) směrovou polohu románského brodu (mostu). Přítom ovšem nelze vyloučit, že původní tok Cidliny nemohl zasahovat hlouběji do plochy dnešního náměstí, snad až do jeho poloviny. To by bylo možno usuzovat podle situace pozdějšího vodního příkopu kolem pozdně gotického hradu, který mohl využít ramena řeky. Klíčovým bodem chlumeckého prostoru byla tedy vidlice cest před přechodem řeky a románská osada jistě vznikla právě zde, tzn. v západní části dnešního náměstí, jejíž půdorys zřejmě zachovává půdorysnou stopu románského tržiště na vidlici dvou cest. Předpokládat tržiště původní osady v blízkosti kostela, tzn. jen při jedné z obou cest a poměrně daleko od brodu, je značně nepravděpodobné, třebaže určité osídlení zde být mohlo. Půdorys západního předměstí, značně upravený v 18. století, nezachovává žádnou půdorysnou stopu, nasvědčující staršímu osídlení a rovněž výkopy pro vodovod na území hřbitova ani výkopy základů nové školní tělocvičny nepřinesly žádné nálezy svědčící o středověkém osídlení v okolí kostela. Dnešní široká ulice kolem kostela N. Trojice k zámeckému parku vznikla až po výstavbě zámku Karlova koruna a tudy pak byla počátkem 19. století proložena i trasa nové císařské silnice. Situování románského kostela částečně odděleně na úbočí kopce, na okraji osídlení, nepřekvapuje. Jistě mohla být dána přednost vyvýšenější lokalitě před umístěním dole při brodu.

Všechny problémy kolem románského Chlumce včetně upřesnění datování počátku osídlení i stáří kostela by mohl vyřešit pouze rozsáhlý archeologický průzkum, který snad bude možno provést až v souvislosti s výhledovou přestavbou centrální části města, pokud k ní dojde.

Další vývoj románské osady neznáme. Přesněji: nevíme, zda byla v době svého monopolu v chlumeckém prostoru povýšena na městečko (listina z roku 1397 — viz dále — to však zřejmě vylučuje) a především, zda v této osadě vůbec někdy stávala tvrz.

Listina z roku 1397, která je prvním výčtem chlumeckého majetku (RB I, 572), již zachycuje zcela novou situaci. Uvádí městečko a tvrz Chlumec, dále ves Chlumec Menší (in Chlumci Minori), a spolu s nimi vsi Kladruby, Olešnice, Vídeň a Praskolesy, které tvořily chlumecký majetek. Jde o nejstarší dochovaný doklad o existenci tvrze, statutu městečka a zároveň též o existenci dvou sídelních celků téhož jména, která pak charakterizuje chlumecký vývoj až po přelom 15. a 16. století. V dosavadní literatuře byl zde uveden Chlumec (městečko a tvrz) automaticky ztotožňován s dnešním Chlumcem (tzn. s námi předpokládanou románskou osadou) a za ves Chlumec Menší bylo považováno dnešní Nové Město.

Uvedme na tomto místě tabulku místopisných údajů časově následujících listin z let 1397—1465:

1397	Chlumec Menší ves	— městečko a tvrz CHLUMEC	RT I, 572
1400		— Otta Bergow ze Chlumce v Novém Chlumci dvůr poplužní	AC III, 473
1405	Malý Chlumec	— Velký Chlumec	KHUN, K. I/84
1431	Starý Chlumec	— město CHLUMEC	RT II, 272
1439	Starý Chlumec	— městečko a tvrz CHLUMEC	RT I, 108
1445		— městečko CHLUMEC VĚTŠÍ	CIM IV/1, 292
1451	STARÝ CHLUMEC městečko	— městečko a tvrz CHLUMEC	AC III, 550
1454	STARÝ CHLUMEC městečko	— městečko NOVÝ CHLUMEC	AC 37/I, Knihy provolací, 13
1455	Starý Chlumec	— městečko a tvrz CHLUMEC	RT II, 273
1457	Starý Chlumec ves	—	AC 37/I, 72
1458	Starý Chlumec	— městečko a tvrz NOVÝ CHLUMEC	AC 37/I, 84
1460	STARÝ CHLUMEC městečko	— městečko a tvrz, dvůr popl. CHLUMEC	RT II, 297
1461	STARÝ CHLUMEC městečko a dvůr popl.	— městečko a tvrz, dvůr popl. CHLUMEC	RT II, 309
1465	STARÝ CHLUMEC městečko	— městečko a tvrz NOVÝ CHLUMEC	DD 23/291
1521	CHLUMEC město a hrad	— ves Nové Město	AC XX, 128

Toto srovnání naznačuje omyl dosavadní interpretace. Když si budeme všimnout pouze listin, kde vystupuje Starý Chlumec (zprvu ves, později střídavě ves i městečko, nakonec městečko — nikdy však s tvrzí!), zjistíme, že jako druhý z dvojice proti Starému Chlumci zákonitě stojí nejen Nový Chlumec, ale též Chlumec bez tohoto adjektiva (vždy městečko s tvrzí). Vždy vystupuje pouze dvojice názvů, jejichž adjektiva (jsou-li v obou případech uvedena) si odpovídají: Starý—Nový, Větší—Menší. Existence více než dvou lokalit je vyloučena. Jak jsme již upozornili, je tvrz uváděna pouze v (Novém) Chlumci, který je též vždy označen jako městečko. Z toho vyplývá, že městečko a tvrz Chlumec z listiny z roku 1397 je nutno rovněž ztotožnit s Novým Chlumcem a ves Chlumec Menší s Chlumcem Starým. Novým Chlumcem je přitom bezpečně dnešní ves Nové Město, v čemž se již s dosavadní literaturou shodujeme, přičemž pravidelný „městský“ půdorys Nového Města = Nového Chlumce vylučuje, aby roku 1397 mohl být vsí Chlumcem Menším, případně později Chlumcem Starým. Ztotožnění Nového Chlumce s jinou lokalitou není možné.

Závěr je tedy, zdá se, jasný:

Chlumec Menší = Starý Chlumec = původní románská osada na chlumeckém pravobřeží, jejíž těžiště bylo v prostoru západní části dnešního náměstí, s kostelem na okraji osídlení či o samotě, nad vsí.

Chlumec = Chlumec Větší = Nový Chlumec = dnešní ves Nové Město.

V tomto kontextu ovšem celý vývoj Chlumce dostává nečekaně ostrou novou dimenzi.

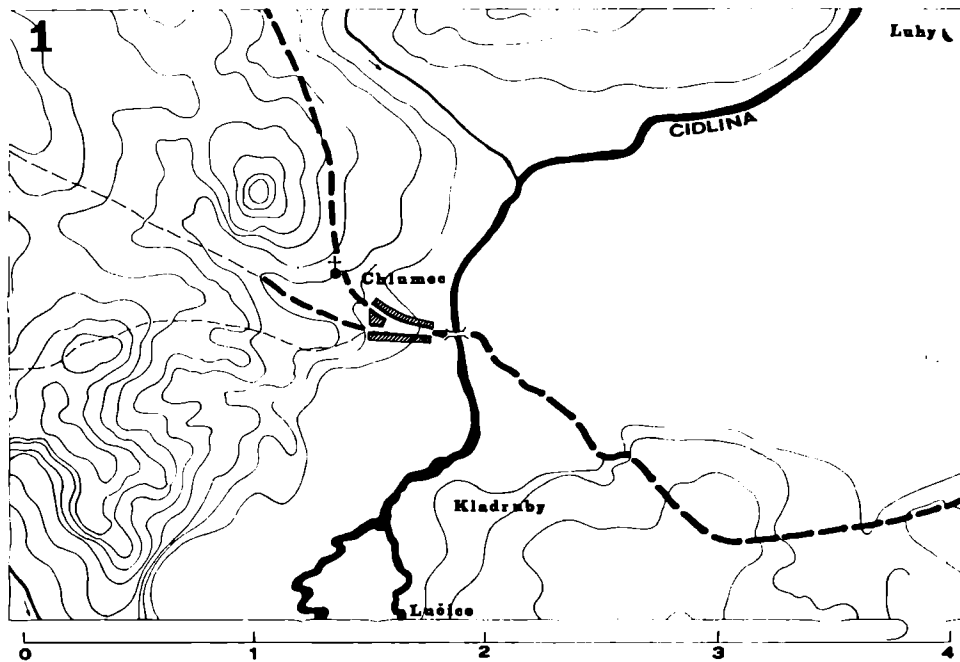
Šternberkové založili na opačné straně Cidliny, 2,5 km východně od řeky a staré románské vsi, nové městečko na částečně pravidelném ortogonálním půdorysu kolem mírně obdélného náměstí o rozměrech zhruba 90 × 70 m. Převzalo jméno staré vsi, Chlumec, a nemělo být jistě jen pouhým předměstím, jak se traduje v literatuře, ale kvalitativně novou, městskou obcí, těžištěm dalšího vývoje, neboť zde byla (současně?) postavena (či sem přesunuta?) též tvrz, která byla centrem celého chlumeckého majetku. Lokalizace tvrže v Novém Chlumci, bezpečně doložené od roku 1397 a mj. od 30. let 15. století trvalého sídla Jana a od roku 1440 i Oty ml. z Bergova (FRANCEK, J.—HARTMAN, J. 1985, 27), není známa. Snad stála v obvodu městečka, ovšem nelze vyloučit ani využití bažinatého terénu v nivě Bystřice, před rokem 1492 zatopené Velkochlumeckým rybníkem. Vzhledem k tomu, že stará ves si nadále udržovala určitý význam, mj. díky kostelu, bylo nové městečko často rozlišováno adjektivem „Nový“. Potvrzením jeho centrálního postavení v rámci chlumeckého majetku je též fakt, že je ve všech listinách vždy uváděno na prvním místě, před Starým Chlumcem, kde se v této době tvrz nikdy neuvádí, a to ani po jeho vzestupu na městečko v polovině 15. století.

Poměrně pravidelný půdorys bezpečně svědčí o tom, že Nový Chlumec byl založen jako lokační městečko; listina z roku 1397 má tedy význam pouze jako první doklad o existenci městečka a tvrže.

Dobou vzniku Nového Chlumce byla s největší pravděpodobností 1. polovina 14. století. V té době Pociidliní zaznamenalo vlnu urbanizace, která dala vzniknout dnešní síti měst a městeček (v 16. století ji doplnily pouze Smidary; Hradištko naopak kleslo na ves). Řadu městských založení v Pociidliní zahájilo městečko (Vysoké) Veselí. Roku 1311 se totiž v novobydžovské městské radě uvádí Konrád z Veselí, tedy měšťan německé národnosti, který do Nového Bydžova přišel z této méně významné lokace (KUČA, K. 1989a, rkp.). Nejvýznamnější lokaci ovšem představovalo založení královského villikáckního města Nového Bydžova před rokem 1305 náhradou za významnou románskou ves (snad již i s městskými právy) Starý Bydžov. Novobydžovský půdorys znamenal v celé oblasti (a vlastně v celé zemi) vrchol geometrického ideálu ortogonálního uspořádání města (KUČA, K. 1989b), který se pak v redukované míře projevil i u ostatních nových městeček: Nechanic, které založili mezi lety 1302—1324 Rožmberkové, Žiželic, vyměřených v těsném sousedství románské vsi za Dětocha z Žiželic kolem roku 1321 a rožmberského Hradištká, kde bylo městečko vyměřeno mezi lety 1334—1379 (KUČA, K. 1989a). Součástí tohoto procesu bylo jistě i založení šternberského Nového Chlumce, který vykazuje analogické urbanistické řešení jako ostatní zmíněné městské celky (v detailu jej lze považovat i za zmenšeninu Kolína, jak upozornila M. Hauserová). Za pozornost stojí, že translací nevznikl v Pociidliní jeň Nový Chlumec, ale i Nový Bydžov, Nechanice a do jisté míry i Žiželice.

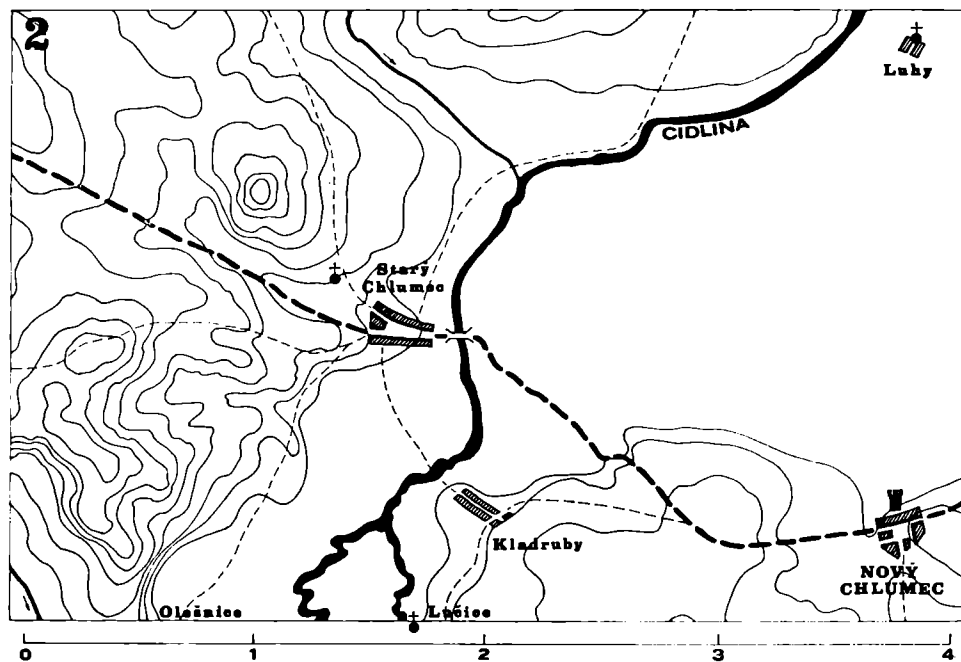
Městečko Nový Chlumec bylo i s tvrzí roku 1425 pro protihusitský postoj Oty ml. z Bergova zpustošeno husity (FRANCEK, J.—HARTMAN, J. 1985, 27) a roku 1445 mu pak (Chlumci Většímu) Ota ml. a Jan z Bergova „srozuměvše rozličné záhubě pálením, braním, jímáním i jinejch rozličnejch záhub . . .“, prominuli prakticky všechny roboty. Rovněž tyto události byly dosud spojovány s dnešním (= Starým) Chlumcem, který byl skutečně někdy v této době povýšen rovněž na městečko (prvně doloženo 1451), nicméně výše dokázaná atribuce obou chlumeckých názvů vylučuje ztotožnění Chlumce Většího z privilegia z roku 1445 s pravoběžným Chlumcem.

Samotný fakt založení Nového Chlumce je nutno chápat jako nedůvěru k možnosti povýšit na městečko starou osadu a zároveň jako výraz naděje, že lepší půdní i prostorové podmínky, kterými mohl budoucí Nový Chlumec disponovat, přinesou žádoucí výsledek, který vyváží a převáží největší výhodu staré osady na pravém břehu: bezpečnou a přirozenou vodní ochranu před vojenským nebezpečím od slezských hranic.

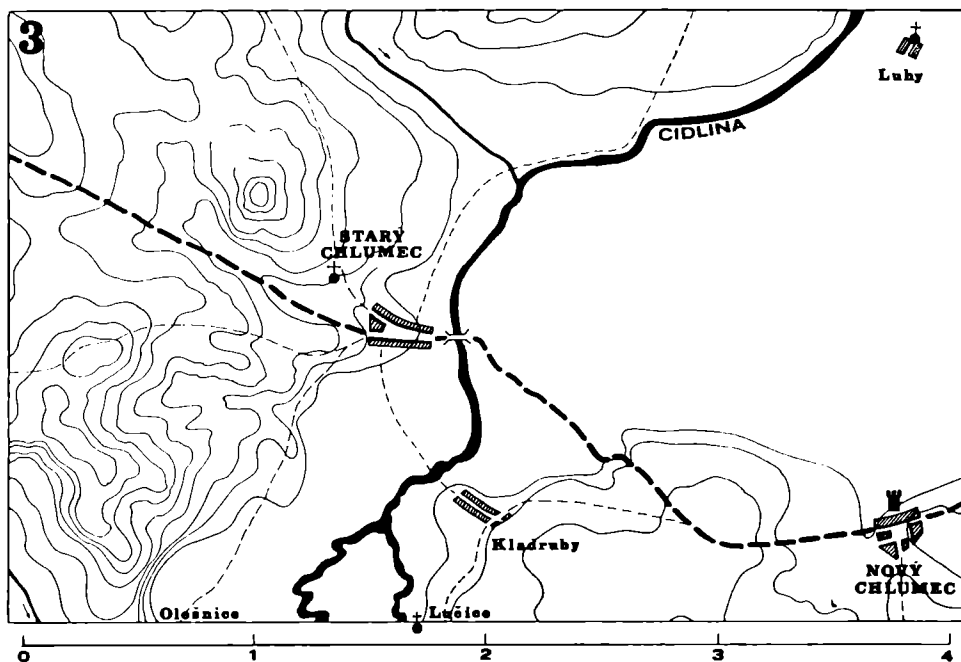

Obr. 1. Situace v 12.—13. století.

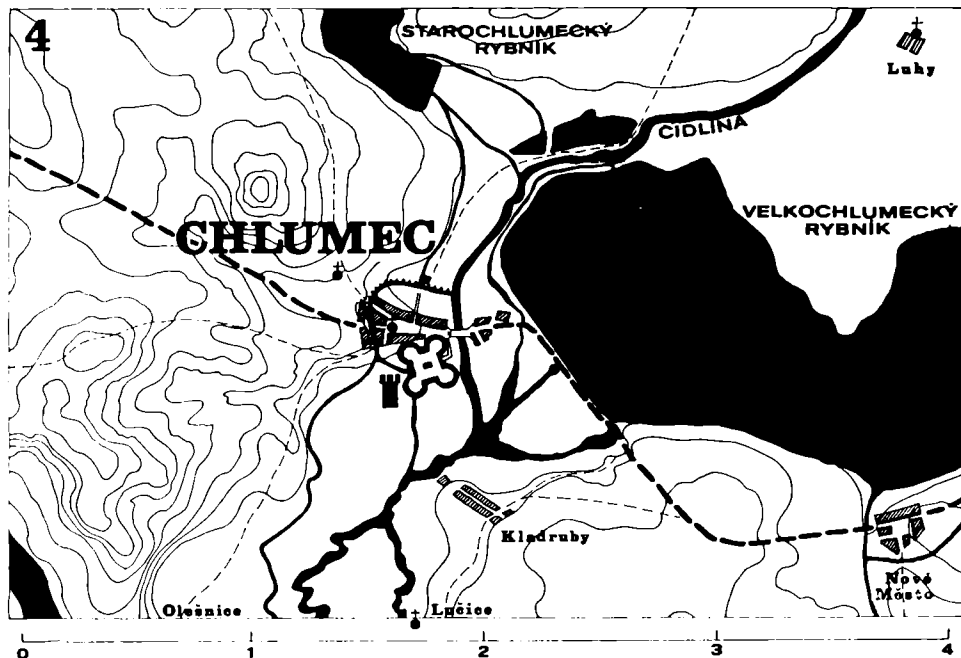
Obr. 1—4. Urbanistický vývoj chlumecké městské aglomerace v 12.—16. století. K. Kuča.

Obr. 2. Situace v 1. polovině 14. — polovině 15. století.

Obr. 3. Situace v polovině 15. století.

Obr. 4. Situace od konce 15. století, opevnění hradu od 2. čtvrtiny 16. století.

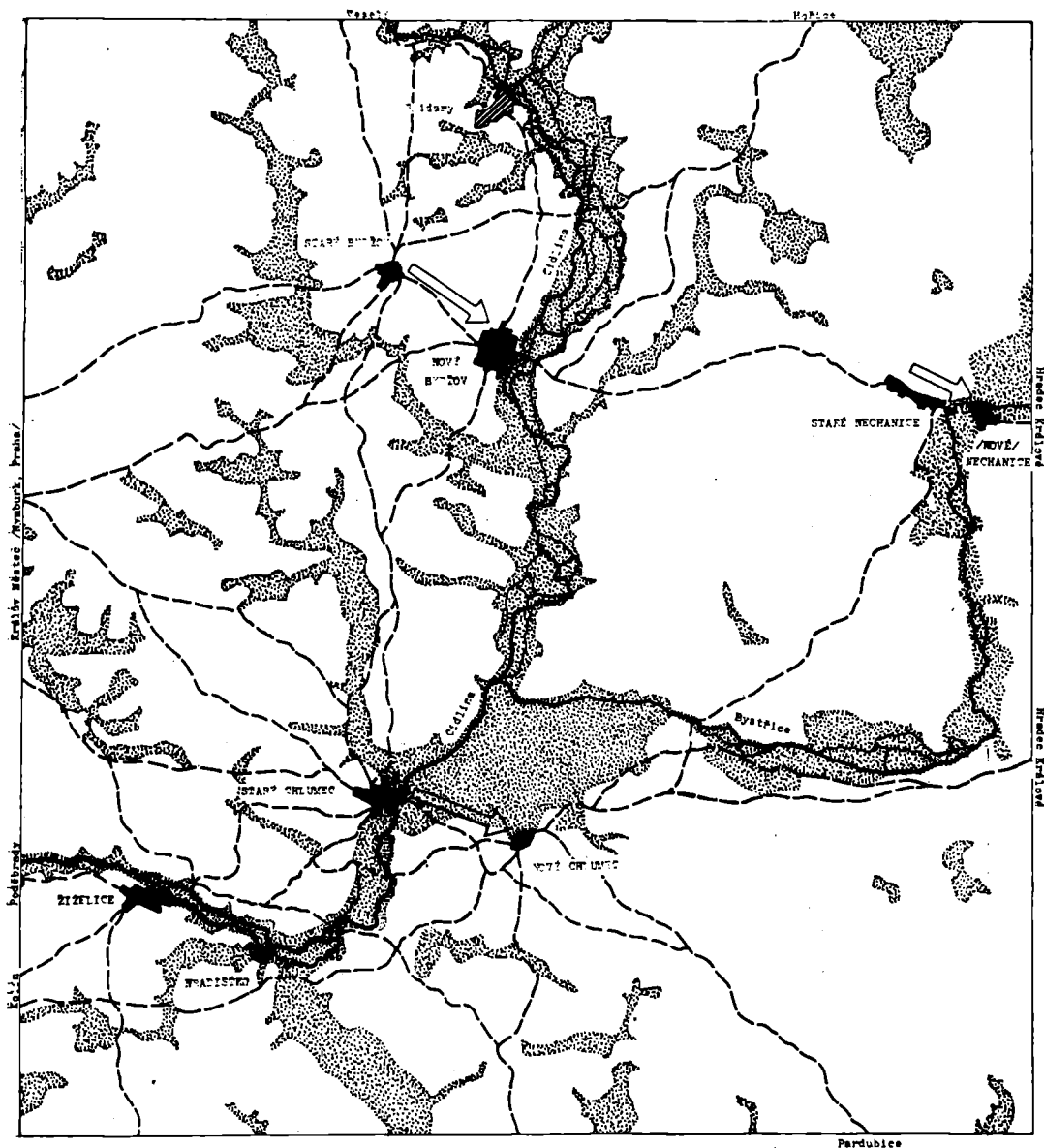

Tato výhoda byla totiž omezována polohou vsi v záplavovém území řeky. Novému Chlumci záplavy nehrozily. Přitom Nový Chlumeck mohlo podobně jako Starý Chlumeck těžit z polohy před přechodem nivy a řeky Cidliny, kde se obvykle zastavovali kupci na noc. Nicméně středověká lokace Nového Chlumce se nedokázala vyvinout ve skutečné město. Městečko nebylo hrazeno (teprve v souvislosti s vybudováním Čertovy strouhy v závěru 15. století se mu dostalo částečné vodní ochrany) a nebyl zde ostatně ani kostel (!), který stále zůstával ve Starém Chlumci, což kromě jiného jistě přispívalo k zachování významu staré vsi.

Obrat v dosavadní situaci nastal v polovině 15. století, kdy začal stoupat význam Starého Chlumce, který se stal rovněž městečkem. Tvrz však stále zůstávala v Novém Chlumci. Naposledy je tento stav zaznamenán roku 1465. Roku 1521 se poprvé výslovně setkáváme s výsledkem naznačeného vývoje: existuje jediné město Chlumeck v prostoru Starého Chlumce, jehož jádrem je románské tržiště a ovládá jej vodní hrad při řece. Nový Chlumeck do té doby již klesl na pouhou ves zvanou Nové Město. Tento stav pak již trvá beze změn celou další dobu.

Původ popsané změny sice předznamenalo již povýšení Starého Chlumce na městečko, což zřejmě podmínila jeho strategicky výhodnější poloha, ale rozhodující obrat je nutno hledat až v době od 60. a 70. let 15. století, kdy se roku 1461 dostává chlumecký majetek do držení Samuela z Hrádku, který se spojil s Vaňkem z Valečova, jemuž postoupil správu panství. Vaněk z Valečova zemřel roku 1472 a jeho zboží se ujal přímo Samuel z Hrádku († 1488), který se začal psát i z Valečova. Vaněk z Valečova, který byl velmi dobrým hospodářem, zahájil celkovou přestavbu ekonomiky chlumeckého panství, kterou začal orientovat na podnikání ve vlastní režii, a tento proces vyvrcholil za jeho nástupce Viléma Zuba z Landštejna, známého z řady svědeckých formulí mnoha listin v 90. letech 15. století (FRANCEK, J. – HARTMAN, J. 1985, 27). Vilém Zub z Landštejna založil před rokem 1492 obrovský Velkochlumecký či též Nový rybník, který zaplavil celou cidlinsko-bystrickou nivu a těsně sousedil s Novým Chlumcem i v té době již zřejmě existujícím Hradeckým předměstím Starého Chlumce. Poté byla z tohoto rybníka vykopána již zmíněná Čertova strouha od Nového Chlumce. Tak byly položeny základy chlumecké rybníční soustavy, jedné z nejstarších a největších v Čechách, kterou po roce 1521 doplnili Pernštejnové (ŠMELHAUS, V. c. d.). Rybníkářství bylo základem pozdější prosperity chlumeckého panství, neboť při poměrně malých nákladech i nevelké potřebě pracovních sil přinášelo velké zisky. Regulace vodního režimu Cidliny i Bystřice díky vybudování těchto současně záchranných protipovodňových nádrží, jimiž chlumecké rybníky byly, omezila též dosavadní ohrožování prostoru Starého Chlumce ničivými záplavami. V souvislosti s rozvojem rybníkářství došlo i k nebývalé expanzi chlumeckého panství. Zatímco v letech 1397–1461 tvořily panství vedle obou Chlumců jen 4 vsi, roku 1521 to bylo již 25 vesnic (bez Nového Města a města Chlumce).

Tento náhlý vzestup chlumeckého panství mezi větší správní celky soudobých Čech vyžadoval z hospodářských, obranných i reprezentačních důvodů nové, velké, pevné a výstavné sídlo. Nikoli tvrz, ale hrad. Chlumecký terén však umožňoval jako jediné účinnou jen stavbu vodního hradu, neboť budování hradu na strategicky výhodném zámeckém kopci by bylo za soudobého stavu vojenské dobývací techniky neobyčejně nákladné a hrad by byl navíc vzdálen ohnisku hospodářského dění. Nový Chlumeck ovšem nedisponoval vhodnou lokalitou pro stavbu vodního hradu a neměl ani možnost aktivnější vodní ochrany. Bystřice tehdy ústila do Cidliny vysoko nad Chlumcem v Luhách, kde je její koryto dochováno dodnes. Jako ideální lokalita se naopak nabízel pravý břeh Cidliny ve Starém Chlumci, kde snad mohl hrad využít ramen či ostrova. Významným prvkem obrany hradu zde byla přímo řeka Cidlina. Bažinatý terén nivy od řeky na jihovýchod a jih (severovýchodní okolí zaplavoval rybník) přitom značně ztěžoval možnost rozmístění děl; ta byla možno rozvinout až na návrší Opuka (Skalka),

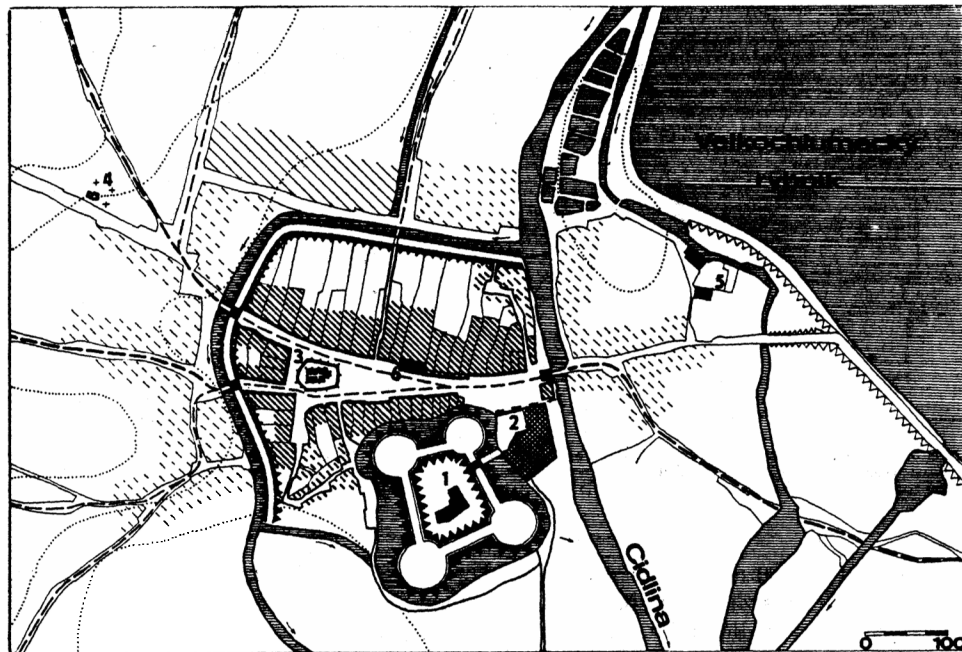
Obr. 3. Topografické předpoklady vzniku chlumcké městské aglomerace. Translace městských celků v Počidliní. Rozsah říčních a potočních niv a průběh hlavních dálkových a spojovacích cest podle stavu v období I. vojenského mapování. Podle mapy I. vojenského mapování překreall K. Kuča.

v polovině vzdálenosti mezi oběma Chlumci, a odtud již hrad nemohla příliš ohrožovat. Stavba hradu byla zahájena zřejmě za Samuela z Hrádku a z Valečova. Ukazují na to nálezy zlomků kachlů s erby, které byly objeveny ve zříceninách hradu před demolicí jeho zbytků v 50. letech 20. století (ŠTORM, B. 1958, 104—112).

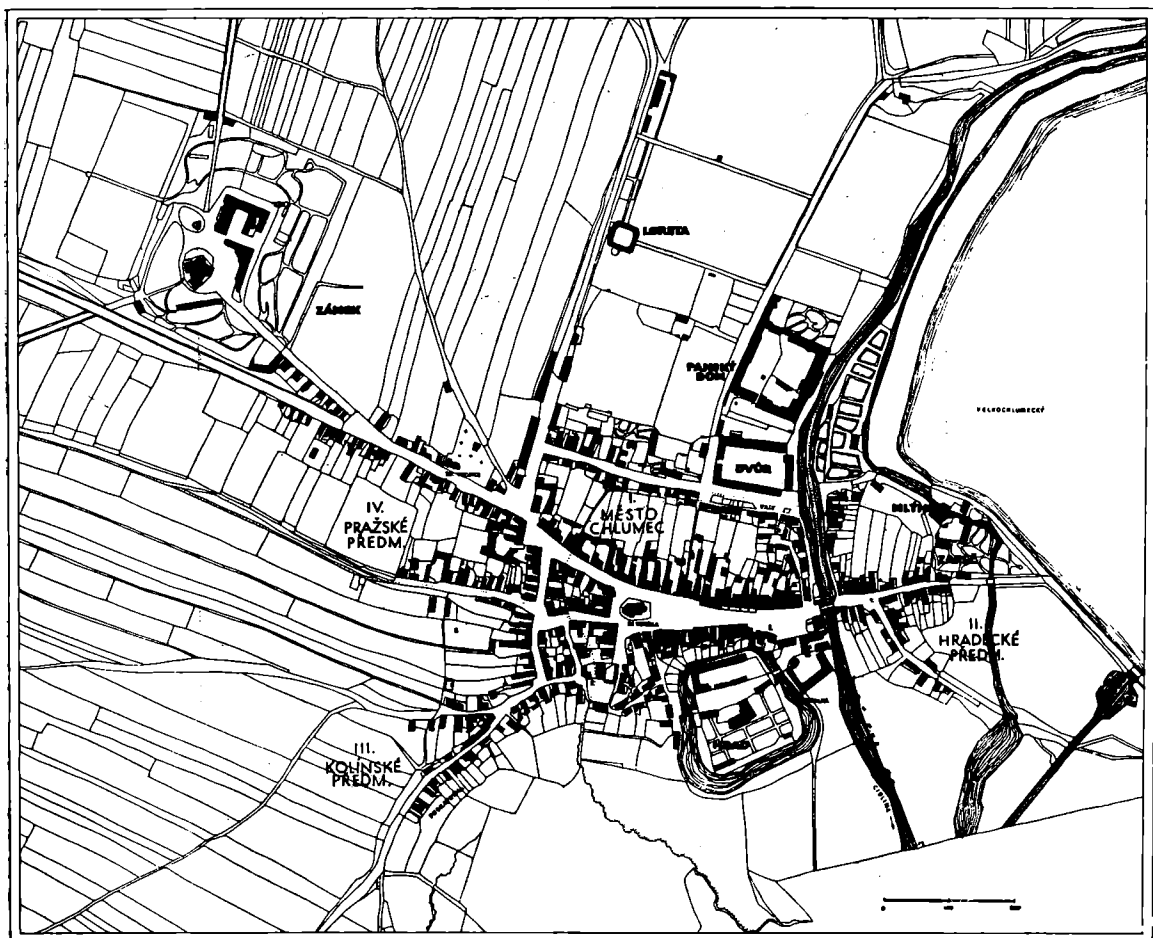
Umístění vodního hradu do původní románské osady Starého Chlumce znamenalo zásadní zásah do vývoje chlumcké aglomerace. Tím byla definitivně rozhodnuta

konkurence obou chlumeckých městských celků, která se začala projevovat již od poloviny 15. století. Budoucnost patřila Starému Chlumci, od konce 15. století nazývanému již jen Chlumeck, který zřejmě ve velmi krátkém čase po roce 1465 získal funkci jediného chlumeckého městského celku, který zřejmě převzal i privilegium Nového Chlumce z roku 1445. Svým způsobem tedy došlo k druhé, ovšem opačné translaci. (Starý) Chlumeck byl v 2. polovině 15. století opevněn zemními valy s vodním příkopem, napájeným z Cidliny. Obranu východní strany města zajišťovala přímo řeka. Opevnění bylo posíleno dvěma městskými branami, Pražskou a Hradeckou. První zmínku o branách nacházíme sice až roku 1547 (KHUN, K. I/32), roku 1560 však již byly „špatny a na oboření“ (KHUN, K. I/37), což ukazuje, že zřejmě vznikly opravdu někdy v 2. polovině 15. století. Za Viléma Zuba z Landštejna získal Chlumeck svobodnou rychtu. Pro chlumecký vývoj příznačné ponechání farního kostela mimo opevnění skončilo až za Pernštejnů, jimž Chlumeck patřil v letech 1521—1547. Tehdy kromě přestavby vodního hradu na renesanční pevnost, sevřenou mohutnými zemními bastiony po vzoru Pardubic, došlo v letech 1536—1543 i k výstavbě tzv. „velkého kostela“ přímo na náměstí, a roku 1544 byla k němu přenesena i fara. Dotvoření tohoto staronového sídelního celku, který byl za Pernštejnů jediným správním střediskem celého Pocerlíni včetně hradištského a novobydžovského panství, znamenala stavba radnice. Za Pernštejnů byl vývoj města na další téměř dvě století stabilizován a v základních vztazích tento organismus trvá dodnes.

Tvrz v Novém Chlumci zanikla nejpozději v souvislosti s výstavbou nového vodního hradu ve Starém Chlumci a k roku 1521 se již nepřipomíná. Pozůstatkem nedávné historické role Nového Chlumce = Nového Města zůstalo jen nové jméno, které představovalo jedinou možnost; Chlumcem již tento celek nemohl být nazýván, neboť

Obr. 6. Rekonstrukce půdorysu města (Starého) Chlumce před polovinou 16. století. 1 — vodní hrad, 2 — předhradí, 3 — kostel sv. Václava („velký kostel“), 4 — původně románský kostel N. Trojice, 5 — areál středověkého mlýna a dvorce Sabea na Hradeckém předměstí, 6 — radnice. K. Kuča.

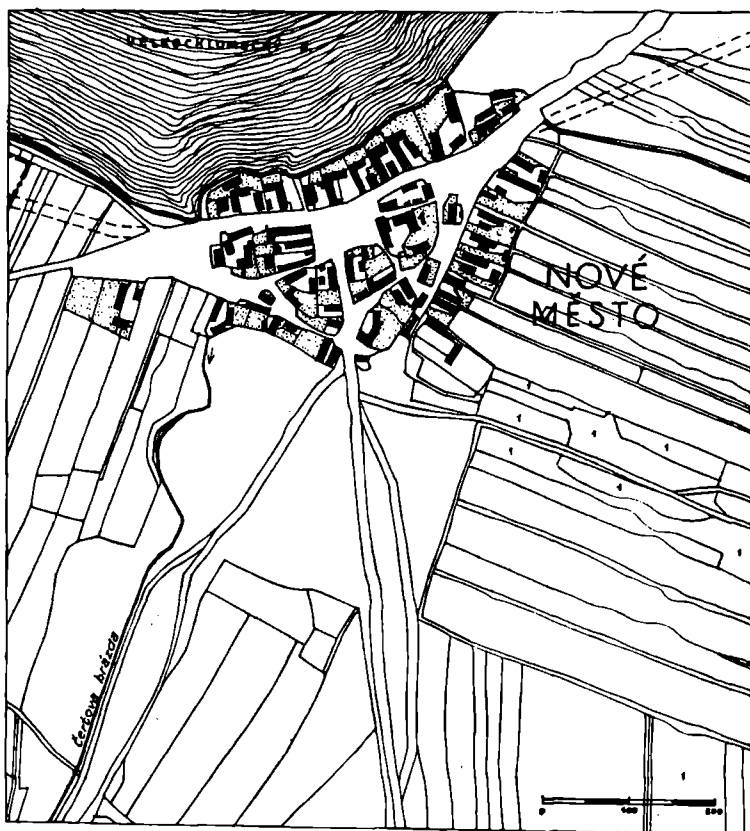
Obr. 7. Půdorys města Chlumce nad Cidlinou (v 14.—15. století Starého Chlumce) podle mapy Stabílného katastru z roku 1841. K. Kuča.

žádné z rozlišovacích adjektiv, která by vystihovala jeho situaci (tj. Malý nebo Starý) nebylo možno použít. Nové Město si mimoto vcelku beze změn zachovalo i středověký lokální půdorys a mezi ostatními, spíše drobnými vesnicemi (vyjma lánových vsí Nepolis a Lužce) dlouho vynikalo i poměrně velkým počtem domů: roku 1548 zde bylo 22 osedlých; v Chlumci však již 98 (KHUN, K. I/32).

Rozvoj města Chlumce, doprovázený i změněným vodním režimem řeky, zřejmě ovlivnil i stagnaci vsi Kladruby, jediné vesnice ležící v těsné blízkosti chlumeckého dvojměstí. Zvláště po vybudování hradu byla od Chlumce odříznuta a přístup z města sem byl až do 20. století jen oklikou přes hatě pod Velkochlumeckým rybníkem.

*

Závěrem je tedy možno konstatovat, že Chlumec (resp. Nové Město) byl jedním z celé řady českých měst, která byla ve středověku založena na pravidelném ortogonálním půdorysu na zelené louce opodál starší stejnojmenné osady, ale je však zřejmě jediným případem, kdy nová lokace, která se neosvědčila, klesla na pouhou ves, která si

Obr. 8. Půdorys Nového Města (v 14.—15. století Nového Chlumce) podle mapy Státního katastru z roku 1841. Trasa císařské silnice z 1. poloviny 19. století kreslena přerušovaně. Prostor objektu č. p. 1 označuje jednu z možností hypotetické lokalizace chlumcecké tvrze. K. Kuča.

však dodnes zachovala základní strukturu pravidelného městského půdorysu, a její roli převzala opět původní románská osada, jejíž rostlý půdorys toto nové město uchovalo.

Literatura

- FRANCEK, J.—HARTMAN, J., 1985: Chlumec nad Cidlinou. Stručné dějiny města. Hradec Králové.
- KHUN, K., 1932: Dějiny a kulturní obraz města Chlumce nad Cidlinou, I., II., ed. Novák, L. Chlumec nad Cidlinou.
- KUČA, K., 1988: Výsledky výzkumu v kostele sv. Prokopa ve Starém Bydžově, in: Novobydžovský zpravodaj č. 4/1988. Nový Bydžov.
- KUČA, K., 1989a: Architektura a společnost Pocidliní, rukopis.
- KUČA, K., 1989b: Geometrie novobydžovského půdorysu, in: Novobydžovský zpravodaj č. 1—2/1989. Nový Bydžov.
- SEDLÁČEK, A., 1908: Místopisný sborník historický Království Českého. Praha.
- ŠMELHAUS, V., 1964: Vývoj rybníčního hospodářství na Bydžovsku, in: Vědecké práce zemědělského muzea 1964, s. 95—242. Praha.
- ŠTORM, B., 1958: Starý zámek v Chlumci nad Cidlinou, in: Zprávy památkové péče XVIII, s. 104—112.
- VÁVRA, I., 1972: Polská cesta, in: Historická geografie VIII, s. 3—30.

Chlumec nad Cidlinou

Chlumec nad Cidlinou ist eine kleine ostböhmische Stadt, die ungefähr halbwegs zwischen Poděbrady und Hradec Králové liegt.

Die Anfänge der Besiedlung von Chlumec fallen in die romanische Zeit. Zum erstenmal wird das Dorf Chlumec indirekt durch das Prädikat Zdeněks von Chlumec aus der Diviš-Familie, der späteren Sternberken, im Jahre 1235 belegt. Am Fuß eines auffallenden Hügels westlich vom Fluß gab es eine winzige längliche romanische Kirche aus Quadermauerwerk, wahrscheinlich mit einer hufeisenförmigen Apside. Fundamente dieses Baus erhielten sich unter dem Mauerwerk der heutigen Dreifaltigkeitskirche. Das eigene Dorf entstand darunter, auf einer gedehnten Gabel zweier Wege, die zum strategisch besten Übergang auf dem ganzen Mittellauf von Cidlina zusammenliefen, wo seit dem 13. Jahrhundert auch der bekannte Polnische Weg führte. Der Grundriß des romanischen Dorfes blieb im Westteil des Platzes von Chlumec bis heute erhalten. Das Dorf hatte zwar eine vorteilhafte strategische Lage hinsichtlich der Angriffe von Schlesien aus, aber es war größtenteils mit sumpfiger Aue von Cidlina umgeben und wurde oft von Überschwemmungen heimgesucht.

In Zusammenhang mit der gotischen Kolonisationswelle, die in der 1. Hälfte des 14. Jahrhunderts dem bereits dichten Siedlungsnetz des Cidlina-Gebiets endgültige Prägung gab, kam es in dieser Region zur Gründung von neuvermessenen Stadtgebilden mit regelmäßigem Grundriß (Königsstadt Nový Bydžov, Städtchen Žiželice, Vysoké Veselí, Hradištko, Nechanice), die meistens das ältere Dorf ersetzten. Damals gründeten ein neues städtisches Zentrum ihrer kleinen Herrschaft von Chlumec auch die Sternberken. Es wurde auf einem mehr oder weniger regelmäßigen Oktogonalgrundriß 2,5 km östlich von dem alten Dorf und dem Fluß Cidlina vermessen. Dieses Städtchen wurde Nový Chlumec oder nur Chlumec (auch Chlumec Větsí) genannt, das ursprüngliche Dorf erhielt den Namen Starý Chlumec (Chlumec Menší). Die Existenz dieser zweier Gemeinden wird schriftlich ziemlich spät belegt, erst im Jahre 1397, wo auch zum erstenmal die Festung von Chlumec erwähnt wird, die sich in Starý Chlumec befand. Eine relativ enge Verbindung beider Siedlungen überdauerte jedoch weiter, weil das Städtchen Nový Chlumec nie eine Kirche hatte, die immer in Starý Chlumec blieb.

Zur Zeit der Hussitenkriege wurde Nový Chlumec wegen der antihussitischen Haltung seines Besitzers Ota jun. von Bergov niedergebrannt. Im Jahre 1445 wurde es zwar von praktisch allen Frohnarbeiten befreit, nichtdestoweniger begann es zu stagnieren, weil ihm seit der Mitte des 15. Jahrhunderts Starý Chlumec zu konkurrieren begann, das ebenfalls zur Stadt geworden war. Zur entscheidenden Wende in der bisherigen Entwicklung der Agglomeration von Chlumec kam es in der 2. Hälfte des 15. Jahrhunderts, wo sich die Herrschaft von Chlumec unter Samuel von Hrádek, Vaněk von Valečov und Vilém Zub von Landštejn auf den Weg des Unternehmens in eigener Regie durch den Aufbau eines großartigen Teichensystems machte. Die Voraussetzung einer effektiven Wirtschaft war gleichzeitig die Erweiterung der Herrschaft. Während im Jahre 1461 die Herrschaft von Chlumec neben den beiden Chlumec nur durch 4 Dörfer gebildet wurde, waren sie im Jahre 1521 schon 25. Der Ökonomieaufschwung der Herrschaft war natürlich nicht die Ursache des Niedergangs von Nový Chlumec; die war der Aufbau eines neuen, viel größeren und repräsentativeren Herrensitzes, der Wasserburg, die wahrscheinlich durch Samuel von Hrádek in Starý Chlumec gegründet wurde, wo er die strategischen Vorteile des Flusses Cidlina ausnutzen und gleichzeitig auch den Flußübergang seinen Zugang vom Osten kontrollieren konnte. Wohl in derselben Zeit wurde das Städtchen Starý Chlumec mit Wassergraben und Schanzen mit zwei Stadttoren befestigt. Dadurch wurde über die Konkurrenz beider Städte endgültig entschieden. Die strategische Vorteilhaftigkeit von Starý Chlumec wurde in den 90er Jahren des 15. Jahrhunderts noch durch den Anlaß des riesigen Teichs von Velký Chlumec erhöht. (Starý) Chlumec erhielt damals auch ein freies Gemeindehaus, das unter den Pernsteinern (1521–1547) ein Rathaus ablöste. Die Pernsteiner bauten die spätgotische Wasserburg von Chlumec nach dem Vorbild von Pardubice in eine mächtige Renaissance Basteifestung um und die Stadt erhielt mit der Beihilfe von Jan von Pernstein in den Jahren 1536–1543 endlich auch eine Kirche direkt auf dem Platz. Die alte Kirche, die außerhalb der Stadtbefestigung lag, diente weiterhin nur als Friedhofskirche. Die ursprüngliche städtische Gemeinde Nový Chlumec sank inzwischen auf das Niveau eines bloßen Dorfes und wurde Nové Město genannt (zum erstenmal 1521 urkundlich erwähnt). Als die einzige Erinnerung auf ihren städtischen Ursprung behielt sie nur den regelmäßigen Grundriß bei.

Der Anfang von Chlumec als Stadt ist also ähnlich wie derjenige vieler anderer tschechischer Städte mit der einmaligen Stadtllokalisierung auf einem regelmäßigen Grundriß verbunden; die Spezifität der hiesigen Situation ergibt sich jedoch daraus, daß in dem Fall von Chlumec die Rolle des städtischen Zentrums in der weiteren Entwicklung das ursprüngliche romanische Dorf übernahm, dessen Grundriß in der heutigen Stadt Chlumec nad Cidlinou bis heute beibehalten wird. Diese Studie ändert also grundsätzlich die bisherigen Vorstellung von den älteren Entwick-

lungsphasen von Chlumec, die eine kontinuierliche Entwicklung im Rahmen einer Lokalität – der heutigen Stadt – voraussetzen.

Abbildungen:

- 1.–4. Chlumec n. Cidlinou. Entwicklung der Stadtglomeration im 12.–16. Jh.
5. Chlumec n. Cidlinou. Topographische Voraussetzung zur Entstehung der Stadtglomeration. Transfer der Städte an der Cidlina-Fluß. Verlauf der Fernwege und Verbindungswege. Nach dem Zustand der ersten militärischen Kartierung.
6. Rekonstruktion des Stadtgrundrisses vor der Hälfte des 16. Jh. 1 – Wasserburg, 2 – Vorburg, 3 – St. Ursula-Kirche (große Kirche), 4 – ursprüngliche romanische Kirche St. Trinitatis, 5 – Areal der mittelalterlichen Mühle und des Gehöftes Sabeč, 6 – Rathaus.
7. Chlumec n. Cidlinou. Grundriß der Stadt (Starý Chlumec) im 14.–15. Jh. Nach dem Stabkatakaster aus dem Jahr 1841.
8. Nové Město. Grundriß der Neustadt im 14.–15. Jh. Verlauf der sog. Kaiserstr. aus der 1. Hälfte des 19. Jh. (unterbrochen gezeichnet). Objekt Nr. 1 zeigt die Möglichkeit der Lokalisation der Feste von Chlumec.